

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת שפטים, תש"ע
מספר 874

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

על מעשה עגלה ערופה

מורה הנבוכים הרציונאליסט אינו רואה בטקס המורכב והפומבי של עגלה ערופה (כא-א-ט) אלא מעין אמצעי תקשורת: כדי שאנשים רבים ידברו באירוע, וכך תתגלה זהות הרוצח אשר "לא נודע מי הפהו" (א).¹ קיצון מהרמב"ם ברציונאליזם הוא ר' יוסף אבן כספי, שבפירושו לתורה "משנה כסף" מוסיף לדברי הרמב"ם שהטקס נועד לעורר את הציבור לשמור היטב את הדרכים, ובדבר זה העשוי למען ההמון אין צורך לתת טעם לפרטי הטקס; כנראה שעצם מוזרותם תעורר את לב הציבור. לא כן ר"י אברבנאל, המצטרף עקרונית לדעת "המורה", אך כדרכו מבקש סמליות בפרטי המעשה. פרט אחד כבר פירשו רמב"ם: מקום הטקס "לא יעבד בו ולא יזרע",² כדי שבעל אתר זה במאמץ למנוע את איסור עיבודו יתאמץ לגלות את הרוצח לפני קיום הטקס (כגון שישכור בלש פרטי). שאר פרטי המצווה מסמלים את מעשה הרציחה ואת הנרצח: מביאים עגלה העשויה לסמל איש מישראל, כיוון שישראל מכונים "עגלה מלמדה" (הו' י:יא);³ צעירה דווקא, לסמל את החפות מפשע של הנרצח;⁴ תכונתו זו מסומלת גם במקום שטרם עובד, ליד נחל איתן, בהנחה שמים זורמים בו תמיד. יש בזה כדי לסמל את התורה הנמשלת למים (על-פי יש' נה:א). העריפה מאחור ממחישה את הרצח שנעשה בערמה. ועוד: הריגת העגלה על המים (שבנחל האיתן) מסמלת את הרעיון שראוי היה שמקניהם של ישראל ימותו מחוסר מים. כן הדבר באשר לכתוב "ולא יזרע" לגבי השדה הסמוך לנחל - שעבודת אדמותיהם של ישראל לא תצלח, משום אשמת הדם הנקי. ללומד בן דורנו נראית הסמליות שבפרטים אלה מאולצת, ואפשר שדון יצחק אברבנאל עצמו לא ראה בה אלא דרשנות נאה. פרשן בעל נטייה קבלית כרמב"ן אינו נזקק כלל לפרש את פרטי המצווה, כיוון שאחרי הסכימו עם התועלת הפרגמטית שייחס לה רמב"ם הוא מוסיף שעגלה ערופה היא מסוג "הקרבנות הנעשים בחוץ", דהיינו מחוץ למקדש, כמוה גם פרה אדומה והשעיר לעזאזל, ואלה 'חוקים' שטעמם נסתר מאתנו, ואולי הוא רומז שרק יודעי סודות התורה ידעו שמץ ממשמעות חוקים אלה.

פרשנים וחוקרים בעת החדשה התקרבו להבנת טעם המצווה של עגלה ערופה ופרטיה. הם רואים את הרקע למצווה במוטיב של דם נקי שנשפך, המטמא ומחניף את הארץ וממילא מונע את פוריותה. רק כשהפשע יכופר תיטהר הארץ ותשוב לתת פרייה. התקדים הוא במעשה קין, שבעקבות רציחתו את אחיו הבל נגזר עליו: "כִּי תַעֲבֹד אֶת-הָאָדָמָה לֹא-תִסֵּף תֵּת-פִּתְחָהּ לָךְ נֶעַ וְנָד תִּהְיֶה בְּאָרֶץ" (בר' ד:יב).

עם בחירת ארץ ישראל לעם עובדי ה' צומצמה חלות המוטיב הזה אליה, והוא שימש יסוד לדין ערי מקלט: אפילו רוצח בשגגה אינו יכול לשבת באחוזתו ולעבד אותה עד מות הכוהן הגדול מתוך תקווה וסברה שעד מותו הצליח הכוהן לכפר על שגגות שקרו במשך חייו (ראו במ' לה:כח). ועל רוצח במזיד נאמר שם (לה:לג-לד):

¹ רמב"ם, מורה נבוכים, ג,מ. אך במשנה תורה (סוף ספר העבודה, מעילה ח ח) מונה רמב"ם את העגלה הערופה בין ה"חוקים" שאין טעמם ידוע לנו, ואעפ"כ ואולי דווקא משום כך אין לזלזל בהם.

² פס' ד, בהנחה שמדובר בנהר מתמיד, שלידו שדות.

³ אך לדעת כמה פרשנים, הפסוק נאמר בהקשר שלילי על ישראל. ועוד: גם מואב מכונה "עגלה" ביש' טו:ה, יר' מו:כ; מח:לד. מצרים מכונה כך ביר' מו:כ, ובבל ביר' נ:יא.

⁴ וכך חז"ל בבבלי סוטה מו ע"א.

ולא-תחניפו את-הארץ אשר אתם בה פי הַדָּם הוּא יִחַנֵּף אֶת-הָאָרֶץ וְלֹא-יִכְפֹּר לְדָם אֲשֶׁר שָׁפַךְ-בָּהּ כִּי-אִם בְּדָם שָׁפְכוּ. וְלֹא תִטְמֵא אֶת-הָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתֶּם יֹשְׁבִים בָּהּ אֲשֶׁר אֲנִי שֹׁכֵן בְּתוֹכָהּ כִּי אֲנִי ה' שֹׁכֵן בְּתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל.

לפי עיקרון זה כיצד ניתן לכפר על דם נקי שנשפך, וכיצד ניתן לטהר את הארץ מאשמה זו, כאשר קרה רצח, והרוצח לא נתפס ולא נודע? על זה עונה פרשת עגלה ערופה: הקללה ששפיכת דם נקי גורמת תועבר סמלית מן האדמה החקלאית, מן ה'שדה' (פס' א) שעליה קרה הרצח, אל נחל איתן, דהיינו ואדי סלעי⁵ שאינו ניתן לעיבוד חקלאי. שם לא תזיק הקללה, כשם שביום הכיפורים שולח הכוהן הגדול את עוונות ישראל על גבי השעיר אל ארץ גזרה שבמדבר, דהיינו ארץ סלעית שסועה שאינה ניתנת לעיבוד חקלאי (ויק' טז: י, כא-כב). במקרה פרטי של רצח בלתי מפוענח העלול לסכן את פוריות אדמותיהם של יושבי העיר הקרובה לאתר הפשע, מסתפקת התורה בהעברת הטומאה והקללה אל נחל סלעי קרוב, שהרי ביישוב הישראלי שבארץ ישראל שהתרכז בעיקר בהרים מצוי נחל כזה בקרבת כל עיר. לדעת שד"ל יש עוד טעם לעריפה על גבי סלעים, כנאמר ביחזקאל על "עיר הַדְּמִים" - ירושלים (כד: ז-ח): "כִּי דָמָה בְּתוֹכָהּ הָיָה עַל-צָחִיחַ סֹלֶעַ שְׁמָתָהּ לֹא שָׁפְכָתָהּ עַל-הָאָרֶץ לְכִסּוֹת עָלָיו עֶפְרָיִם. לְהַעֲלוֹת חֲמָה לְנֶקֶם נֶקֶם נִתְּתִי אֶת-דָּמָהּ עַל-צָחִיחַ סֹלֶעַ לְבִלְתִּי הַכְּסוֹת". הַדָּם הַגִּלּוּי עַל הַסֹּלֶעַ הַקֶּשֶׁה, שאינו נספג באדמה, זועק לנקמה עד שיכופר.¹ יחזקאל חוזה ירושלים בלי מקדש, שאין בה כפרה. במקרה של עגלה ערופה, יש כפרה. אמנם לא במקדש, אולם בידי הכוהנים המתחננים "כִּפֹּר לְעַמְּךָ יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר פָּדִיתָ ה' וְאַל תִּתֵּן דָּם נָקִי בְּקִרְבֵּךְ עַמְּךָ יִשְׂרָאֵל" (ח), כלומר אם יכולת לפדותנו מיד מצרים האדירה, אנא פדנו גם מתקלת-דמים זו.

יש מפרשים שעריפת העגלה בנחל משחזרת את מעשה הרצח המסתורי, וכך יהיה אפשר לכפר עליו אחר כך.² הדעות חלוקות אם הנרצח מסומל בעגלה ודמו זועק מן הסלע עד שיפויס ויכופר.³ כך עיקר דעתם של חז"ל. אך יש גם אמרה באגדות חז"ל: "וְיַעֲרֹפוּ-שָׁם אֶת-הָעֵגְלָה בְּנַחַל" (ד), הוא הורג והיא נערפת, אם אדם חטא בהמה מה חטאה!"⁴ לפי דעה זו הקיימת גם בפרשנות החדשה, עושים לעגלה את שראוי היה לעשות לרוצח. שתי אפשרויות התחליף מעלות קשיים: אם את הרוצח היא מייצגת, כיצד תייצג עגלה צעירה ותמימה את הרוצח האלים והאכזר? ואם הנרצח הוא המיוצג, ראוי לייצגו בבעל חיים הדומה לו: נרצחה נערה, תיוצג בבהמה נקבה צעירה; נרצח איש זקן – ייוצג בבעל חיים זקן. ויתר על כן, למה להביא תחליף לנרצח? הלוא גופתו בדינו, נביא אותה עצמה אל מקום הטקס. ואם תאמר שמשום היגינה ומשום אסתטיקה אין לטלטלה למרחקים, וכן משום ניוול המת ומצוות הקבורה; הנה בנסיבות דומות של כפרת דם נקי, הלינה רצפה בת איה שבעה חללים חשופים על צור במשך ימים אחדים לפחות, בתקופה החמה של קציר שעורים.⁵ גם הפסוק מיחזקאל כ"ד שהובא לעיל מורה על השארה (סמלית) של גופי נרצחים על צחיה סלע.

הבקר היה כוח העבודה העיקרי בימי אבותינו. הוא שימש להוצאת פרי מן האדמה⁶ וסימל יכולת זו. עגלת בקר צעירה "אֲשֶׁר לֹא-עֵבֵד בָּהּ אֲשֶׁר לֹא-מִשְׁכָּה בְּעַל", מסמלת את מלוא כוח העבודה הפוטנציאלי אשר עדיין עצור בה וטרם נוצל. כוח עבודה ופריה חקלאיים אלה נערף אפוא לתוך הוואדי הסלעי, לומר שהקללה של ביטול פוריות האדמה, שהייתה צריכה לחול בשדה שבו קרה הרצח, ואולי בשדות הסמוכים, מועברת אל הנחל השומם ממולו. שם תסמל מיתת העגלה את ביטול הפוריות, ושאר האדמות משוחררות מהקללה שבאשמת הדם הנקי.

כדי שבקשת הכפרה שבפי הכוהנים תהא כנה, על זקני העיר הקרובה להקדים ולהצהיר "יְדִינוּ לֹא שָׁפְכָה (קרי שָׁפְכוּ) אֶת-הַדָּם הַזֶּה וְיַעֲרֹפוּ לֹא רָאוּ" (ז). חז"ל (סוטה בבלי מו ע"ב: ירוש' ט, ו כג ע"ד) פירשו זאת לעניין חפות עקיפה, שהזקנים דאגו לעוברי אורח, למזונם ולביטחונם, והשגיחו על תקינות הדרכים ושמירתן. דבר זה נכון וגם חשוב כלקח לימינו, אך נראה שעל פי הפשט נאמרת ההצהרה בשם כל אנשי העיר הקרובה: לא מבינינו בא הרוצח, וגם לא היו בינינו עדים שענייהם ראו, ויכלו להביא את הרוצח לדין.

הצהרה זו כנה, כיוון שבעידן המקראי היו רוב ערי הארץ – חוץ מאזור החוף המיושב בנכרים – ערים חקלאיות קטנות בעלות כאלף תושבים, שהשתייכו בדרך-כלל לשתיים-שלוש משפחות-חמולות. כולם הכירו אפוא

⁵ כך מפרשים שד"ל ואחרים, על פי במ' כד: כא, שם "איתן" מקביל ל"סלע", וכך פירשו חז"ל (בבלי סוטה מו ע"א-ע"ב) וכל התרגומים העתיקים. את הפירוש 'נחל שוטף תמיד', דהיינו נהר, חידש רמב"ם (הלכות רוצח ט, ב), וסמך זאת על עמוס ה: כד: "וַיִּגַּל כַּמִּים מִשְׁפָּט וַיִּצְדָּקָה בְּנַחַל אֵיתָן". אך נראה לפרש שם: "הסר מעלי המון שיריך" וכו' שאין ה' רוצה בם (שם: כג), ואז מתחת מעטה השווא הפולחני יתגלו לעין כול משפט וצדקה, כמו בוואדי חשוף. כך נראה מהתרגום הארמי שם.

¹ ראו לעניין זה גם איוב טז: יח.

² ראו ש"א לוינשטאם, ערך 'עגלה ערופה', אנציקלופדיה מקראית, (תשל"ב), עמ' 79-77; א' רופא, "עגלה ערופה", תרביץ לא (תשכ"ב), עמ' 119-143.

³ ראו לעיל, הערה 4.

⁴ קהלת רבה ז, טז; מדרש שמואל יח, ב.

⁵ שמו"ב כא: ט-י. הם לא הונחו שם עד גשמי הסתיו אלא "עַד נִתְּף-מִים עָלֵיהֶם מִן-הַשָּׁמַיִם" (השוו שמו"ב ט: לג), כלומר, עד ששבר ענן שוטף השחית את מעט היבול של שנת הבצורת. ללמד שהוקעת שבעת צאצאי שאול לא הייתה כפרה רצויה על הריגת הגבעונים.

⁶ השו"מ של יד: ד: "וְרָב-תְּבוּאוֹת בְּכַח שׁוֹר". כאן לא עגל אלא עגלה, כי היא נותנת חלב וגם ולדות.

את כולם, עין זקני העיר הייתה פקוחה על כל מעשי תושביה, וקשה היה להעלים דבר מפניהם. מלבד זאת שררה הכרה של ערכות הדדית ופחד שחטאו של אחד יביא פורענות על כל העיר ויושביה. הצהרת זקנים זו, אם אמנם שיקפה את המצב האמיתי, לצד תחינת הכפרה בפי הכוהנים, יכולה להסיר את קללת השממה מעל העיר ושדותיה. הסיום "וְאַתָּה תִּבְעַר הַדָּם הַנֶּקִי מִקֶּרְבְּךָ כִּי-תַעֲשֶׂה הַיֵּשֶׁר בְּעֵינֵי ה'" (ט) נדרש כחובה לדון ולהמית את הרוצח, אף אם נמצא אחרי מעשה העריפה. זה נכון הגיונית והלכתית,⁷ כמשתמע ממילא מתוך הפסוק, אך נראה שעיקר כוונתו לומר: אם כל ישראל יעשו את הישר בעיני ה', לא יקרו מקרי הרצח מעין זה, ולא יהיה צורך בטקס הכפרה. מוטב למנוע מלכפר.

הפרשה מלמדת לימינו, אודות חומרת שפיכת דם נקי, במיוחד בא"י בה דם נקי גורם נזק חברתי ופיזי. ועוד: שד"ל מונה בין טעמי הטקס, שביטולה של אשמת הדם נחוץ כדי שתושבי האזור בפחדם מטומאת הארץ וקלקולה, לא ימהרו להטיל על חף מפשע את אשמת הרצח; לא ימהרו "לתפור לו תיק", כאילו שבהריגתו יפטרו מהקללה.

מנחם בן ישר

מכללה אקדמית אשקלון

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה

⁷ ספרי דברים רי, ומקבילות. רש"י, ר"ע ספורנו, שד"ל ואחרים מפרשים כך.